

Бібліографічні посилання

1. **Валла Л.** Рассуждение о подложности так называемой дарственной грамоты Константина / Л. Валла // Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии. – М., 1963. – С. 139–216.
2. **Григорий Турский.** История франков / Григорий Турский. – М., 1987.
3. **Иосиф Флавий.** Иудейская война / Иосиф Флавий; пер. с нем. Я. Л. Чертка. – Мн., 1991.
4. **Плутарх.** Порівняльні життєписи / Плутарх; пер. з давньогрец. Й. Кобова, Ю. Цимбалюка. – К., 1991.
5. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389: Литовська метрика, оп. 1, спр. 191, арк. 50–56.
6. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389: Литовська метрика, оп. 1, спр. 196, арк. 149 зв.–151 зв.; 160–162 зв.
7. **Тацит Публій Корнелій.** Анналы. Малые произведения. История: пер. с лат. / Публій Корнелій Тацит. – М., 2003.

Надійшла до редколегії 19.11.2010

УДК 930.477 (092: Феденко)

Т. О. Грачевська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЮЖЕТИ З ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ

П. В. ФЕДЕНКА

Проаналізовано роботи П. В. Феденка «Тріумф і трагедія», «Суспільні і політичні рухи» та його погляди на події на українських землях у 1648–1657 рр.

Ключові слова: П. В. Феденко, Хмельниччина, козацтво, селянство, шляхта.

Проанализированы работы А. В. Феденко «Триумф и трагедия», «Общественные и политические движения» и его взгляды на события на украинских землях в 1648–1657 гг.

Ключевые слова: А. В. Феденко, Хмельниччина, козацтво, крестьянство, шляхта.

P. V. Fedenko's works «Triumph and Tragedy», «Social and Political Movements», devoted to the events in the Ukrainian land in 1648–1657, were analyzed.

Key words: P. V. Fedenko, war, Cossacks, peasant, nobility.

Одним із головних питань, що цікавили Панаса Васильовича Феденка (1891–1981), відомого історика української діаспори, було становище козацтва у різні періоди його існування, процеси трансформації, обумовленої як внутрішніми, так і зовнішніми факторами цієї соціальної верстви. Важливим аспектом студій П. В. Феденка було дослідження проблем визвольних змагань українського народу під проводом Б. Хмельницького другої половини XVII ст. На жаль, його праці залишаються маловідомими вітчизняним фахівцям, незважаючи на те, що останнім часом відбувається інтенсифікація досліджень, пов'язаних із вивченням життєвого та творчого шляху цієї неординарної особистості нашого минулого [1; 2] й декілька праць історика нещодавно були опубліковані на сторінках вітчизняних часописів [3].

Історія козащини привернула увагу П. В. Феденка під час перебування в еміграції у Празі, де у 1924 р. він здобув ступінь доктора філософії на історико-філософському факультеті Українського Вільного Університету, захистивши

дисертацію на тему «Початок Руїни». З того часу дослідник звертався до цих сюжетів, зосереджуючи свою увагу на різних проблемах, у тому числі і на подіях національно-визвольної війни в Україні середини XVII ст.

Цілком природно, що П. В. Феденка зацікавив аналіз подій Хмельниччини, адже вона мала великий вплив на подальший розвиток вітчизняної історії, змінивши зміст соціально-економічних відносин на українських землях. Цій проблемі П. В. Феденко присвятив такі дослідження: «Суспільні й політичні рухи в Україні» (Париж, 1953), «Тріумф та трагедія» (Мюнхен, 1980). У цих працях досліджено соціальні й економічні відносини доби визвольних змагань, особлива увага в них приділялася визначенню відношень представників різних верств населення в ході війни, що є дискусійним і у наш час.

Важливо відмітити, що П. В. Феденко не ідеалізував козацьке військо напередодні визвольних змагань, оскільки він не вбачав у них лицарів та «борців за щастя народу», як це було окреслено представниками марксистської історіографії. Для підтвердження цієї тези П. В. Феденко наводив факти, що містилися у джерелах та свідчили про те, як козацькі ватаги брали активну участь у Тридцятилітній війні й їх «гостювання» у країнах Європи залишилося надовго у пам'яті населення [5, с. 5]. Звичайно, подібні походи мали на меті збагачення їхніх учасників, однак це було нормальним для того часу з огляду на той факт, що козаки були представниками верстви «людей війни», а отже й справу свою вбачали в участі у військових діях та здобутті трофеїв. Подібні походи несли за собою й велику кількість жертв, що значною мірою впливало на боездатність козацького війська. Масштаби цих втрат іноді перевищували всі допустимі межі. Це було причиною, на погляд П. В. Феденка, того, що на початку війни під прапором козаків могли виступити лише незначна кількість «десперадос» на Запоріжжі, що готові були рушити проти магнатського режиму Речі Посполитої [5, с. 6]. З огляду на це П. В. Феденко висловив думки з приводу того, що Б. Хмельницький з початку війни не мав надії на перемогу лише силами козацтва, бо добре знав про невдоволення шляхтою й інших верств населення.

Цікавим є твердження П. В. Феденка, що в подіях Хмельниччини годі шукати ознак перебування козацького війська у стані війни із Реччю Посполитою. Дослідник аргументує це тим, що сам Богдан Хмельницький ніколи не виступав представником всієї людності української, оскільки не мав на те прав, аргументовано доведених. Перебуваючи гетьманом, він мав достатньо прав представляти лише козацьку верству перед польським керівництвом. Ці міркування й дозволили П. В. Феденку відстоювати таку точку зору, наголошуючи, що гетьман Хмельницький ніколи не очолював повстання проти Речі Посполитої, а лише проти шляхетської верстви, яка не дотримувалася відповідних домовленостей, про що гетьман й писав у своїх листах до польського короля Владислава IV [5, с. 6].

Для П. В. Феденка важливим було й дослідження питань про відносини козаків в означений період з кримськими татарами. У союзі козаків із татарами історик вбачав продовження давньої традиції, адже неодноразово в минулому траплялися подібні альянси заради здійснення спільних намірів. З іншого боку, на погляд ученого, подібний союз містив у собі й небезпечні моменти, спричинені головню двома чинниками: «татарське військо було відвічним ворогом українського народу, бо з України татари брали ясир, яким торгували як худобою на східних ринках, з другого боку, союз козаків із Ордою міг викликати ворожу реакцію в Москві: адже російський уряд мав «вічний мир» з Польщею і був заков'язаний помагати полякам проти кримської агресії [5, с. 7]. Безумовно, що татари й українці мали в той час досить непрості відносини, однак не потрібно зводити лише до фактів насилля й жорстокості обох сторін, а й відображати моменти співробітництва та порозуміння між двома сусідніми народами. Однак, для П. В. Феденка союз із Ордою видавався надзвичайно небезпечним для руху Б. Хмельницько-

го, що значною мірою вплинуло на ослаблення позицій козаків після зради татарських командувачів у визначальні моменти війни.

Заслугує на увагу й трактування дослідником тих завдань, які ставив перед собою козацький провід у ході війни. П. В. Феденко зазначав, що особливо в перший період воєнних дій, які були вдалим для козаків, вимоги їхнього керівництва вражали своєю мізерністю та скромністю: збільшення чисельності реєстрових козаків, створення засад для самоуправління у війську, покарання винних у злочинах проти представників козацького стану. Зважаючи на ці вимоги, дослідник логічно висловлює припущення, що у Хмельницького «у той час й думки не було про сепаратизм» [5, с. 6–7]. Головним же завданням повстання було проведення реформ устрою Речі Посполитої, направлених на зміцнення інституту королівської влади й обмеження сваволі магнатів та шляхти, яка приймала загрозливі масштаби для функціонування державного організму країни. Саме обмеженість завдань у перший, найбільш вдалий період військових дій, затягування у прийнятті важливих політичних рішень призвели до того, що козацьке військо так і не змогло скористатися плодами перемог, які б дозволили втілити у життя завдання повстанців без зайвих жертв та марнування дорогоцінного часу.

Для П. В. Феденка важливою проблемою було з'ясування ролі різних соціальних верств, окрім козацької, у визвольних змаганнях. У своїх роботах він вдавався до аналізу діяльності соціальних сил під час Хмельниччини, які були представлені селянами-хліборобами, так званою «черню», міщанами й нечисленними представниками шляхетського стану. Кожній з них він приділяв увагу задля з'ясування її місця у тих славнозвісних подіях.

Найчисельнішу групу представляли, звичайно, селяни-хлібороби, які мали особливе завзяття та охоту до війни з поляками, оскільки не хотіли потрапити у кріпосницьку залежність від панів, на чиїх землях вони проживали на правах «слободи», тобто були вільними від цілої низки податків та повинностей. Саме перед 1648 р. й припиняли діяти «слободи», що й примушувало їх, за думкою П. В. Феденка, взятися до зброї [5, с. 7]. Однак не можна стверджувати, що козаки й селяни були носіями спільних завдань у змаганнях Б. Хмельницького. Козаки намагалися утворити осібний стан, підлеглий лише королю польському, тому й негаразди селян були для них байдужими. Саме цей факт призвів до того, що Б. Хмельницький вороже ставився до приєднання селян та міщан до козацького війська після перемог під Жовтими Водами та Корсунем у 1648 р., адже це суперечило намірам гетьмана щодо ведення переговорів із представниками польського уряду лише від імені козацького стану [4, с. 26]. Вияв цих намірів гетьмана ще раз підтверджує думку дослідника, що гетьман Б. Хмельницький виступав лише як представник козацької спільноти й всілякими способами відгороджувався від селянства, що повстало. Отже, козаки й селянство мали різні погляди на завдання визвольних змагань, що врешті-решт завершилися поразкою для них обох.

Шляхта, представники якої, хоч і нечисленні, що приєдналися до війська козаків, переважно перебували на високих адміністративних посадах у збройних силах й, навіть, виступали зі своєю програмою реформ у державі. П. В. Феденко зазначав, що цей проект був привабливий для «негербових людей», що знаходилися на високих посадах у козацькому війську [5, с. 8]. Ці урядовці, що мали великий досвід та гарну освіту, здобули вплив на політику гетьмана Б. Хмельницького. Таким чином, П. В. Феденко стверджував, що у досліджуваних подіях найбільший вплив мала козацька верства, а саме її верхівка, яка у своїх діях керувалася виключно інтересами реєстрових та запорозьких козаків. Потреби інших же верств, зокрема селян, були поза їх зором, що було цілком нормальним явищем з погляду на ієрархію соціальних верств середньовічного суспільства.

Однією з фатальних помилок гетьмана та адміністрації козаків, на погляд П. В. Феденка, була їх байдужість до західних земель України та невикористан-

ня масових рухів проти Речі Посполитої та її магнатського режиму [5, с. 10]. Звичайно, розуміючи, що татарські орди не могли бути вірними союзниками після зрад, Б. Хмельницький ринувся у пошуки нових, більш надійних союзників. Вочевидь, за П. Феденком, його погляд у першу чергу впав на Московію, де він сподівався отримати допомогу від царя православного. Однак, як відмічав дослідник, у перші роки повстання Москва з користю використовувала невдачі козацького війська, адже воєнне лихоліття сприяло заселенню окраїн Московії емігрантами із земель України [5, с. 11].

Криваві події визвольних змагань, численні невдачі козацького війська змусили гетьмана Б. Хмельницького шукати протекції у російського царя. За оцінкою П. В. Феденка, Україна попала лише формально в залежність від Москви. Для ілюстрації цієї тези дослідник говорить про відмову московського посольства присягати іменем царя на дотримання московською державою вірності обіцянкам царя – шанувати вольності Війська Запорізького. Саме відмова від виконання необхідних процедурних дій, за П. Феденком, значно зменшувала силу договору й робила його лише формальністю. Для історика цей договір був втіленням умілого використання складної ситуації в Україні Росією заради забезпечення її великодержавних амбіцій [5, с. 13].

Після укладення договору з Московщиною козацька старшина намагалася утворити привілейований стан, щоб панувати над селянством та зрівнятися у правах із російським дворянством [4, с. 24]. Саме в цьому, на погляд П. В. Феденка, й була причина того, що невдовзі Україна стала легкою здобиччю для сусідніх країн, що негативно вплинуло на традиції державного будівництва.

П. В. Феденко вступив у дискусію з В. Липинським, представником державницької історіографії, з приводу того, хто ж був винним у поразці визвольних змагань. Так, В. Липинський всю провину за військові невдачі покладав на «зрадливу чернь», що взагалі не могла зрозуміти планів гетьмана та генеральної старшини. Однак, П. В. Феденко стверджував, що й провідні верстви ніяким чином не намагалися враховувати у своїй політиці інтереси інших соціальних верств. Звичай Б. Хмельницький та його оточення чинили згідно уявлень своєї доби, де лише провідні верстви були суб'єктами права й політики, а селянство було безправним прошарком суспільства. Для П. В. Феденка був безсумнівним той факт, що сам гетьман та його соратники не уявляли соціального устрою без селянства, яке мало лише зобов'язання відбувати панщину, як-то це було у Московії та Речі Посполитій [5, с. 15]. Сам Б. Хмельницький добре розумів, що повернення у неволю може спровокувати поширення низки селянських повстань, тому у своїх універсалах й намагався пом'якшити повернення до неволі – наполягав, щоб хлібороби невеликий податок сплачували зі свого збіжжя, лише десятий сніп з урожаю [5, с. 16].

Зважаючи на нестабільну ситуацію в країні, козацька старшина не мала надії на закріплення в довічну власність собі українських земель універсалами гетьмана, тому й шукала собі протекторів у Московщині. Як зазначав П. В. Феденко, царські чиновники охоче видавали «грамоти» тим, хто хотів мати право земельної власності, «опріч козаків», бо знали, що й маса козацького війська буде вороже налаштована проти відновлення чи створення приватних маєтностей в руках окремих осіб [5, с. 17]. Звичайно, що в цьому царський уряд, з одного боку, створював групу лояльних землевласників, а з іншого – вмів використовувати соціальну нестабільність в українському суспільстві. З приводу цього П. В. Феденко писав: «У Москві реально оцінили вигоду для політики царського уряду від соціальних противенств в Україні. Там, з одного боку, давали грамоти на земельні маєтності «значним», а з другого боку, приймали скарги на старшинство від простих козаків і інших провідників, як полтавський полковник Мартин Пушкар» [5, с. 17]. Особлива опозиція щодо запровадження політики Московії, була на Січі, яку запорожці, що перебували там, вважали за свою столицю й навіть висували

своїх кандидатів на гетьманство. За такої ситуації зрозумілим видається те, що Україну весь час потрясали не лише селянські, а й козацькі повстання, що мали на меті змінити політичний курс правлячої верхівки.

П. В. Феденко зазначає, що такий стан речей у сфері розподілу маєностей, тактику Росії в соціальній політиці довгий час «не помічали» ані Б. Хмельницький, ані І. Виговський. Дослідник ставив питання, чи могли б згадані гетьмани в той період ефективно чинити опір збільшенню впливу Московії на землях України. У результаті аналізу джерел історик прийшов до висновку: саме козацька старшина користувалася нагодою отримати нову власність, яку надавала російська влада, й не звертала уваги на протести низів, які просто придушувалися [5, с. 17].

Вихід зі складної, нестабільної ситуації для Б. Хмельницького, за П. В. Феденком, був лише один, а саме: «Бачивши, як Москва через своїх агентів підбурювала «чєрнь» проти українського уряду, провідники держави Війська Запорізького повинні були зробити все можливе для того, щоб погасити іскру громадянської війни в Україні» [5, с. 17]. Однак, перебіг подій засвідчив, що це завдання виконати не вдалося.

П. В. Феденко вбачав причину поразки визвольних змагань 1648 р. у «недодуманості» дій їхнього провідника – Б. Хмельницького в перші роки повстання, його поміркована позиція стосовно розгромленої Польщі стримала стрімке зростання кількості повсталого селянства, яке сподівалося на фундаментальні зміни існуючого режиму [5, с. 19]. Отже, головну причину поразки руху під проводом Б. Хмельницького історик виключно ототожнював із нерішучими діями гетьмана в перші роки повстання, що завадило спритно скористатися з розгубленості військових керівників Речі Посполитої. П. В. Феденко намагався у своїх дослідженнях визначити роль та місце визвольних змагань в історії українського народу. Він оцінював означені події виключно позитивно, адже вони забезпечили оборону православної церкви від зазіхань католицтва, на певний час було зменшено податковий тягар селянства [5, с. 21].

Найбільш негативним наслідком протистоянь між верхніми та нижніми верствами українського суспільства, на погляд П. В. Феденка, був розподіл території країни між двома державами – Річчю Посполитою та Росією. Одним із факторів, що спричинили такий стан речей, за П. В. Феденком, була зрада козацької старшини, яка «дістала шляхетські права («нобілітацію»), задовольнивши свої інтереси в обох частинах розірваної України» [5, с. 22]. Інші прошарки, зокрема селянство, знову опинилися у неволі, окрім тих, що змогли аргументовано довести своє право належати до козацького стану.

Безумовно, сюжети визвольних змагань займали провідне місце в наукових дослідженнях П. В. Феденка. Його найбільш цікавили питання соціальних відносин, що є важливим аспектом при вивченні означеного кола питань. Дослідник відстоював тезу про те, що селянство та козацтво виступали носіями антагоністичних інтересів, які завадили їм об'єднатися заради боротьби проти магнатської Польщі. Після припинення воєнних дій, за визначенням дослідника, відбувся розкол у суспільстві, за якого еліта прийняла сторону відповідно Польщі та Росії, що в майбутньому призвело до процесів колонізації та русифікації. Селянство ж продовжувало зберігати національну специфіку, що й стало базою для національного відродження у майбутньому.

П. В. Феденко трактував події Хмельниччини як одні з найважливіших в історії XVII ст., що вплинули на подальший хід подій в царині економічної, політичної, соціальної історії. Для дослідника ці події були одночасно «тріумфом», адже принесли суттєві здобутки, й «катастрофою», бо безліч сприятливих нагод не вдалося реалізувати через суперечки серед старшини, нерішучі дії Б. Хмельницького.

Звичайно, що стверджувати про проведення повного дослідження поглядів П. В. Феденка на історію українського козацтва в цілому й визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького не можна, адже потрібно провести у першу чергу систематизацію та вивчення наукової спадщини історика, яка, наразі, є мало-відомою. П. В. Феденко, як історик, за умови розшуку, видання та інтерпретації його творів, має всі шанси зайняти гідне місце в історії науки нашої країни, де для нього, з огляду на його політичні погляди, що нерідко стають на заваді реалізації принципів функціонування науки, упродовж довгого часу не знаходилося належного місця.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. Панас Феденко / М. Антонович // Український історик. – 1982 / 1983. – № 3–4. – С. 151–153.
2. Голуб А. «Передусім бути українцями» / А. Голуб // Борисфен. – 1994. – № 1. – С. 2–3.
3. Феденко П. Д. Чижевський / П. Феденко // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 101–118.
4. Феденко П. Суспільні й політичні рухи в Україні / Панас Феденко. – Париж, 1953.
5. Феденко П. Тріумф і катастрофа (Оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького) / Панас Феденко. – Мюнхен, 1980.

Надійшла до редколегії 02.11.2009

УДК 94 (477)

А. М. Давидова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІД СІМЕЙНОГО АРХІВУ ДО САМОСТІЙНОГО ФОНДУ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ЗІБРАННЯ РОДИНИ ЛАЗАРЕВСЬКИХ

Досліджено процес формування архівної колекції родини Лазаревських, з'ясовано основні шляхи її поповнення.

Ключові слова: архів Лазаревських, джерела, наративи, документи, етапи формування, контекстуальна історія.

Исследован процесс формирования архивной коллекции семьи Лазаревских, определены основные пути ее пополнения.

Ключевые слова: архив Лазаревских, источники, нарративы, документы, этапы формирования, контекстуальная история.

Research the formation of Lazarevskiy's family archive collection is examined, main ways of this formation are defined.

Key words: archive of Lazarevskiy, sources, documents, narratives, stages of formation, contextual history.

Історичне джерело як носій унікальної інформації займає важливе місце в будь-якому науковому дослідженні, яке претендує на пошук та встановлення наукової істини, висунення альтернативної гіпотези чи критичний аналіз пануючої парадигми.

Із середини 1990-х рр. у вітчизняній історичній науці та її спеціальних галузях утверджується тенденція до персоніфікації (персоналізації) історії. У її рам-